

Byzantina Symmeikta

Vol 26, No 2 (2016)

BYZANTINA SYMMEIKTA 26

Βιβλιοκρισία: S. PAPAIOANNOU, Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013. ISBN 978-1-107-02622-3

Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.10617](https://doi.org/10.12681/byzsym.10617)

Copyright © 2016, Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Θ. (2016). Βιβλιοκρισία: S. PAPAIOANNOU, Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013. ISBN 978-1-107-02622-3. *Byzantina Symmeikta*, 26(2), 447–450. <https://doi.org/10.12681/byzsym.10617>

S. PAPAIOANNOU, *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013, σελ. XV+347. ISBN 978-1-107-02622-3

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για τον Μιχαήλ Ψελλό, την κορυφαία αυτή μορφή των βυζαντινών γραμμιάτων. Κριτικές εκδόσεις, μεταφράσεις, μονογραφίες και άρθρα έχουν δημοσιευθεί από αρκετούς μελετητές. Ο Στρατής Παπαϊωάννου (στο εξής Π.) ξεκίνησε τη μελέτη του έργου του Ψελλού ήδη στη διδακτορική του διατριβή (Βιέννη 2000), η οποία αποτελεί τον αρχικό πυρήνα του παρόντος βιβλίου (σ. ix). Στη Βιβλιογραφία (σσ. 320-321) περιλαμβάνονται μελέτες του σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, γραμμένες σε μια περίοδο δεκαπέντε ετών, οι οποίες αποδεικνύουν τη μακρά και σε βάθος ενασχόλησή του με τον βυζαντινό λόγο αλλά και με τη βυζαντινή ρητορική γενικότερα. Το βιβλίο προσφέρει ώριμη και σφαιρική ανάπτυξη μιας σειράς θεμάτων, ορισμένα από τα οποία είχαν απασχολήσει από παλιά τον Π., και αποτελεί σημαντική και πολύ αξιόλογη συμβολή στην ανάλυση της βυζαντινής ρητορικής.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη με τρία κεφάλαια τα καθένα και διαρθρώνεται ως εξής: Συντιμήσεις (σσ. xii-xv). Εισαγωγή (σσ. 1-25). Μέρος Α'. Ο επαγγελματίας ρήτορας και η συγγραφική θεωρία (σσ. 27-127). Κεφ. 1. Η ρητορική του φιλοσόφου (σσ. 29-50). Κεφ. 2. Ο ρήτορας ως δημιουργός: ο Ψελλός για τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (σσ. 51-87). Κεφ. 3. Η επιστροφή του ποιητή: μίμηση και η αισθητική της ποικιλίας (σσ. 88-127). Μέρος Β'. Αυτοπαρουσίαση (σσ. 129-231). Κεφ. 4. Αισθητική γοητεία και εκλεπτυσμένο ήθος (σσ. 131-165). Κεφ. 5. Το χαμόγελο του αγάλματος: λόγοι περί ελληνισμού (σσ. 166-191). Κεφ. 6. Η γυναικεία φωνή: φύλο και συναίσθημα (σσ. 192-231). Συμπέρασμα: από τη ρητορική στη λογοτεχνία (σσ. 232-249). Ακολουθούν: Παράρτημα: βιβλία και αναγνώστες στο πλαίσιο της πρόσληψης του Ψελλού (σσ. 250-267), Βιβλιογραφία (σσ. 268-336) και γενικό ευρετήριο (σσ. 337-347).

Επτά ασπρόμαυρες φωτογραφίες σφραγίδων, μικρογραφιών και χειρογράφων βρίσκονται διάσπαρτες στο κείμενο (κατάλογός τους στη σ. viii).

Η εισαγωγή παρέχει κατατοπιστική βιογραφία του Ψελλού με αναφορές στα έργα του, ιδίως στις επιστολές του. Στη συνέχεια, τα κεντρικά θέματα που εξετάζονται, όπως διαφαίνεται ήδη από την απαρίθμηση των περιεχομένων, είναι η θέση της ρητορικής στη σκέψη και το έργο του Ψελλού, η θετική αντιμετώπιση και κοινωνική αναβάθμισή της από τον φιλόσοφο Ψελλό, ο διάλογός του με κλασικά ρητορικά πρότυπα (κυρίως, αλλά όχι μόνο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο), καθώς και ο καινοτόμος τρόπος με τον οποίο ο Ψελλός συνειδητά δομεί και προβάλλει ο ίδιος την εικόνα του μέσα στο έργο του σε βαθμό πρωτοφανή για βυζαντινό συγγραφέα μέχρι την εποχή του. Μελετώνται επίσης οι αντιλήψεις του Ψελλού για τη συγγραφική δημιουργικότητα και αυτονομία, τη μίμηση και την αισθητική. Αναλύονται η κατασκευή του προσωπικού ρητορικού «ήθους» του, ο πρωτότυπος τρόπος του να οικειοποιείται παραγνωρισμένα στοιχεία από την αρχαιοελληνική και μεταγενέστερη ρητορική (και όχι μόνο) παράδοση, και, τέλος, ορισμένα στοιχεία φύλου και συναισθημάτων που απαντούν στα έργα του και τα οποία συνιστούν τη «θηλυκή», κατά τον Π., πλευρά του. Η πορεία του συγγραφέα Ψελλού από την κλασική ρητορική προς τη λογοτεχνία με τη σύγχρονη έννοια των *belles-lettres* αναδεικνύεται με ενάργεια. Τούτο επιτρέπει τον αξιόπιστο έλεγχο τόσο της θέσης του Ψελλού στη βυζαντινή λογοτεχνία όσο και της εξέλιξης της λογοτεχνίας κατά τον ενδέκατο αιώνα, πριν την επανεμφάνιση του φαντασιακού τον επόμενο αιώνα. Είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτο ότι για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων αυτών θεμάτων ο Π. δεν περιορίζεται σε μια μόνο κατηγορία έργων του Ψελλού, επιλογή που θα περιόριζε την ισχύ των συμπερασμάτων του. Αντιθέτως, επιστρατεύει τη μελέτη ενός ευρέος φάσματος κειμένων του συγγραφέα, περιλαμβανομένων των επιστολών, των λόγων και, φυσικά, των ιστοριογραφικών του έργων. Βασική συνεισφορά του βιβλίου είναι επίσης η μεθοδική χρήση σύγχρονων θεωρητικών όρων και εννοιών αφενός στην περιγραφή αρχαίων και μεσαιωνικών ρητορικών θεωριών και απόψεων και αφετέρου στην ανάλυση της ρητορικής του Ψελλού.

Εκτός από τη βασική γραμμική επιχειρηματολογία του βιβλίου, ιδιαίτερο φιλολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία πρόσληψης των έργων του Ψελλού, με έμφαση στη συλλογή επιστολών του (βλ. Παράρτημα). Μολονότι δεν πρόκειται για μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης με την κλασική έννοια, η παρουσίαση στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα χειρόγραφα. Αυτά παρέχουν σοβαρές ενδείξεις για την κατά περίπτωση αναγνωσιμότητα των έργων και

για το κύρος του Ψελλού κατά τους επόμενους αιώνες, ιδίως μέχρι τον πρώιμο δέκατο τέταρτο αιώνα.

Η λεπτομερής έρευνα που υπόκειται στην ανάλυση του Π. είναι ιδιαίτερα εμφανής στις υποσημειώσεις, οι οποίες ενίοτε πραγματεύονται επιμέρους θέματα που δεν μπορούν να ενταχθούν στην κυρίως ανάλυση (π.χ. σ. 42 σημ. 47). Ορισμένες φορές προτείνονται εκεί διορθώσεις στη βιβλιογραφία (όπως για παράδειγμα, στη σ. 261 σημ. 36 ή στη σ. 263 σημ. 46). Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια να προσεγγιστεί και ένα ευρύτερο, μη βυζαντινολογικό κοινό είναι προφανής σε κάποιες λεπτομέρειες (βλ. π.χ. τον τρόπο αναφοράς στα *Βασιλικά* στη σ. 32).

Όπως είναι φυσικό για κάθε βιβλίο, είναι δυνατό να ανακύψουν επιμέρους σημεία διαφωνίας. Μία αξιοσημείωτη τέτοια περίπτωση αφορά στον περιορισμένο ρόλο που αποδίδει ο Π. στη ρητορική κατά την προηγηθείσα περίοδο του έβδομου με ένατο αιώνα. Η άποψη αυτή είναι κατά τη γνώμη μου προβληματική στον βαθμό που η ομιλητική, που συνέχισε να παράγεται την περίοδο αυτή, δεν λαμβάνεται εδώ υπόψιν, καθώς φαίνεται να μην θεωρείται ως ρητορική (σ. 32: «Hagiography, church homiletics, ecclesiastical poetry, and biblical exegesis took the place of rhetoric»). Η ομιλητική ωστόσο είναι εκκλησιαστική ρητορική, στην οποία εντάσσονται και οι λόγοι του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, του ιδανικού χριστιανού ρήτορα. Αν μάλιστα αφήσει κανείς κατά μέρος το χριστιανικό περιεχόμενο, η ομιλητική συνίσταται σε ρητορικούς λόγους που εκφωνούνταν δημοσίως, συχνά από σημαντικότερα ονόματα των βυζαντινών γραμμάτων, ενώ αποτελεί βασική πηγή για τον έλεγχο της παρεχόμενης ρητορικής παιδείας. Η διαπιστωμένη πλέον, ολοένα και εντονότερη παρουσία ρητορικών στοιχείων σε πολλές από τις ομιλίες του ύστερου ένατου και του δέκατου αιώνα, σε βάρος άλλων παραδοσιακών στοιχείων, όπως το δόγμα και οι ηθικές παροτρύνσεις¹, συνάδει με τις παρατηρήσεις του Π. (σ. 46-48) και θα διεύρυνε την επιχειρηματολογία του.

1. Για τα παραπάνω, βλ. Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η Ομιλητική και η θέση της σε μία νέα ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, στο: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS (εκδ.), *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique Nicosie, 25-28 mai 2000* (Dossiers Byzantins, 1), Paris 2002, 117-137 (αναφέρεται στη Βιβλιογραφία του Π., 281-282)· αναδημοσίευση με προσθήκες στο: Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ομιλητική. Συγγραφείς και Κείμενα*, Αθήνα 2013, 15-41. Επίσης, D. R. REINSCH, Literarische Bildung in Konstantinopel im 7. und 8. Jahrhundert. Das Zeugnis der Homiletik, στο: G. PRATO (εκδ.), *I Manoscritti Greci tra Riflessione e Dibattito. Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Graeca (Cremona, 4-10 ottobre 1998)* I (*Papyrologica Florentina*, 31), Florence 2000, 29-46.

Η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερος πλούσια. Ας σημειωθεί μόνο ότι θα ήταν προτιμότερο να αναφέρονται τα στοιχεία των αρχικών δημοσιεύσεων και όχι μόνο των αναδημοσιεύσεων (π.χ. στη σειρά *Variorum Reprints* στη σ. 313), καθώς η πρακτική αυτή δημιουργεί λανθασμένη εικόνα της εξέλιξης της έρευνας. Η νέα κριτική έκδοση της *Χρονογραφίας* του Ψελλού από τον D. R. Reinsch κυκλοφορήθηκε λίγο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου (2014), γι' αυτό και οι παραπομπές αναφέρονται στην έκδοση του *Impellizeri*. Για τον Ιωάννη Σικελιώτη ο Π. έχει στο μεταξύ δημοσιεύσει εκτενή μελέτη².

Το κείμενο του Π. διακρίνεται για την πειστική επιχειρηματολογία, τη σαφήνεια της σκέψης και τη ρέουσα γλώσσα του. Η τυπογραφική εμφάνιση του βιβλίου είναι εξαιρετικά επιμελημένη, όπως άλλωστε αναμένεται από τον κορυφαίο εκδοτικό οίκο από τον οποίο δημοσιεύεται. Το επόμενο βήμα είναι η κριτική έκδοση των επιστολών του Ψελλού, την οποία ο Π. έχει ήδη ανακοινώσει και για την οποία το παρόν βιβλίο αποτελεί άριστο προάγγελο.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

2. S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Sicily, Constantinople, Miletos: The Life of a Eunuch and the History of Byzantine Humanism*, στο: Τ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ – Σ. ΚΟΤΖΑΒΑΣΣΙ – Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ (εκδ.), *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture*, Boston – Berlin – Munich 2015, 261-284.